

Рецензия

ЛЕТОПИС НА ЕДНО СУРОВО И СМУТНО ВРЕМЕ

Димитър Илиев: Моят живот (1897 – 1966). Спомени.
С., "Изток – Запад", 2006.

Михаил Груев

Една забележителна книга бе потопена в морето от нови и атрактивни заглавия напоследък и остана почти незабелязана от по-широката общественост. Може би и заради скромното си и прозаично заглавие от непознатия за съжаление за неисториците автор Димитър Илиев. Книгата представя драматични събития и факти от новата история на България – от периода на войните до петдесетте годшнини на ХХ век, освободени от познатите високопарни и псевдонаучни интерпретации и клишета. Преди да стане ясно кой е той и какво иска да ни каже, съвсем на кратко ще споменем историята на книгата. Това са избрани мемоарни страници, писани вероятно от края на 50-те години до самата кончина на автора през 1966 г. Старателно укривани (и дори закопани) от зорките очи и уши на режима и след неколkokратно прехвърляне от ръка на ръка от близките му, накрая попадат в ръцете на неговия внук проф. Димитър Попов. След шестгодишен упорит труд, с помощта на друг историк – Даниела Будинова, той успява да възстанови и разчете похабения ръкопис и да

подреди в хронологичен ред огромното четиво от 1788 машинописни страници. И това, което авторът, поради преждевременната му смърт не успява да направи, постига неговият внук. Съставителят и същевременно редактор на книгата селектира огромния материал и го свежда до 711 издателски страници. Така се ражда едно значимо произведение, озаглавено по този начин не от автора, а от Д. Попов.

Мемоарното повествование ни води от детството и юношеството в началото на века през войнишките делници и неволи в навечерието на Първата световна война, през самата война, войнишките брожения и бунтове, септемврийските събития от 1923 г., борбите и разцепленията в БЗНС, ... до Деветосептемврийския преврат, процеса срещу Никола Петков и утвърждаването на тоталитарната комунистическа система. В традиционния за този тип литература стил то започва с родното място на автора – с. Тишевица, Врачанско, с поминъка на региона в миналото, а по-нататък и с родословието му. Димитър Илиев говори с гордост за дядо си – активен революционер и затворник в турските зандани. С патос пише и за баща си, “изпълнен с благородство, хуманност и отзивчивост” и с лекота му прощава слабостта му към пиенето, признавайки обаче, че “за скромните възможности на семейството, това бе тежък грях”(с. 56). С много нежност и преклонна признателност той се отнася и към майка си, като чрез разказа за лишенията ѝ в името на решимостта си да изучи децата си, разкрива този почти всенароден порив по онова време към науката, характеризирайки я, наред с високата нравственост, като основен лост за просперитета на обществата.

В описанието на детско-юношеския период от живота му авторът е постигнал впечатляваща литературно-художествена образност. И така, след увлекателно разказаните многобройни перипетии, с

много лишения и оскъдни средства на семейството, с пословичната упоритост на майка си, младият Димитър Илиев завършва успешно Врачанската гимназия и без неудобство си спомня, че тогава за първи път облича костюм.

Хронологическият разказ по-нататък ни води към казармата и фронтовия живот. Започнала е Първата световна война. Тук читателят ще се срещне с изключително реалистично описани събития, картини и образи, с всекидневието на фронтоваците, със саможертвата и страха, с героизма и смъртта на млади мъже, някои почти деца, преждевременно остарели и огрубели. Впечатляващи за читателя ще останат мъдрите думи на ротния командир, с които изпраща завършилите офицерската школа, сред които е и той самият, на фронта. А поведението и моралът на личния му адютант – мародер, чието име авторът умишлено не споменава (от Долна Оряховица), ни напомня за контраста на моралните ценности у хората. С характерната за автора обективност са описани и известните войнишки брожения и бунтове от 1918 г.

От фронта, без да парадира с армейските си заслуги, младият Д. Илиев се връща с чувство за достойно изпълнен дълг и с повишена житейска зрялост. Но "надъхан с идеите на Толстой, където се проповядваше смирение, кротост, любов към ближния..., не можех да разбера грубостта, егоизма, лицемерието" – пише той (с. 95) - много скоро разочаровайки се от първите си политически увлечения. В този кратък промеждутък на лутане са и първите му контакти с Георги Димитров. Твърде показателни са!

Не много след това обаче, "нуждата от обществено проявление", съчетана с по-дълбоки мотиви, го връща отново в политиката. Постъпил в Земеделския съюз, бъдещият политик бързо печели популярност, активно пише за вестник "Земеделско знаме" и, забелязан

от Стамболийски, е привлечен на постоянна работа в редакцията му. Тук Илиев има непрекъснат контакт с ръководното ядро на БЗНС, а срещите и разговорите със селския трибун, описани със забележителна автентичност, остават паметни и ръководно начало в цялата му политическа дейност до края на живота му. Дълбоки следи в неговото съзнание и в разбирането на света оставя дейността му като личен секретар на Райко Даскалов, тогавашен вътрешен министър. (Тази служба авторът изпълнява без да получава възнаграждение и успоредно със задълженията си в Съюза, където се препитава почти скромно.) Тук той е поразен. Неподозиращ, че "в света съществува толкова натрупана, систематизирана и кондензирана подлост" (с. 156), той се среща с фрапиращи политически машинации и междуличностни интриги, избояващи нерядко в непримирими вражди и скандали. Изключително обективно е анализирана политическата обстановка в навечерието на Деветоюнския преврат и самото му извършване, а в тази връзка хвърля допълнителна светлина и върху взаимоотношенията между Комунистическата партия и Земеделския съюз.

По-нататък хронологията води читателя в следдеветоюнската обществено-политическа среда: с арестуването на автора; страховете и мъченията в затворите; гоненията и своеволията на новите властници. Може да се каже, че няма нито едно значимо събитие, което авторът и като участник, и като страничен наблюдател, да не е описал. Това са Септемврийските събития от 1923 г., политическите убийства, явните и скрити механизми на правителствения произвол, гарнирани с множество срещи, случки и разговори на обикновени хора, допълващи картината с всички цветове.

Много страници са посветени на емигрантския живот в Югославия от 1923 г., в който е въвличен и самият автор. Тук читателят ще се срещне отбизо с видни

комунистически функционери като Гавраил Генов, Георги Дамянов, Фердинанд Козовски, главорези като Атанас Премянов и Тодор Грудов, земеделци-колаборационисти като Александър Оббов, Недялко Атанасов, Христо Стоянов, Стефан Цанов и др. Авторът е намерил художествения похват да противопостави моралните ценности на невинни хора, въввлечени в политическите събития и оставени в страната си с бушуващ произвол и нестихващи гонения - от една страна, и самолюбието, грандоманщината, подмолните трикове, двуличието и ниските страсти в емигрантското общество - от друга. В непринудените разговори и контакти, в сблъсъците на позиции и мнения, в драматични моменти и ситуации разказът звучи убедително и автентично, а персонажите са плътни и живи.

След завръщането си в родината, макар и амнистиран, авторът е арестуван, след което започва неговата затворническа одисея. Описани са суровите нрави в затвора и жестокостта на репресивния апарат. Но сред "съквартирантите" му са и фигури с по-късна известност като Трайчо Костов, Тодор Павлов, Владимир Топенчаров и др. И тук, в затвора, поставени в едни и същи условия, облечени в едни и същи раирани жилетки, читателят няма да може да различи морала на известни политици, чиято съдба по-късно ще ги доведе до висши държавни и партийни постове, от този на криминалните затворници. Разбира се, има и изключения. И читателят лесно ще се съгласи, че авторът е един от тях. Нещо повече. Навсякъде, където е попадал в тежка за него обстановка, съдбата го среща с лица, вкусили от неговата добронамереност в миналото, да му се отплащат по-късно, в критичен за него момент. Това е едно от обясненията за оцеляването му. Но това е и едно потвърждение, че човекът Димитър Илиев с охота и навсякъде, където му се отдаде случай, е помагал на хората, без да държи сметка за техния политически, социален и всякакъв

друг статус. С подобни примери книгата е изпъстрена от началото до края.

След излизането си от затвора, авторът отново става жертва на беззаконията и ниските страсти на различни местни властници, но това не го отказва да продължи да се занимава и с политическа дейност. С голяма болка и отвращение обаче констатира, че и тук, в родината, както и в емиграция, и в затворите, на всички нива – отново разцепление, борби между крилата, вождизъм, междуличностни конфликти, лицемерие, скрита и открита неприязън. В цялата смесица авторът ни казва немало и за ролята на комунистите, действали вън и вътре в земеделското движение.

След сравнително беглото описание на Деветнадесетомайския преврат през 1934 г. и установяването на безпартийния режим, читателският интерес ще бъде привлечен от присъединяването на страната към Тристранния пакт и посрещането на немските войски в България. Авторът е вече земеделски народен представител в два парламента. Започнала е Втората световна война. Едва ли всичко това е отразено с такива нюанси в пресата и литературата от онова време, пък и по-късно, чак до наши дни. По-нататък следват интересни епизоди от неговата адвокатска практика, като се спира на дела, в които е юридически защитник на нелегални и комунисти и на усилията му да облекчи съдбите им. Тези случаи са интересни и с това, че стават повод отново да бъдат осъдени човешките недъзи, сред които е и неблагоприятността, изпъкваща особено ярко по-късно, когато е в немилост.

С интересни подробности авторът е обрисувал политическата обстановка в навечерието на Деветосептемврийския преврат: дейността на Отечественния фронт; опитите на правителствата на Иван Багрянов и Константин Муравиев за завой във външната политика; настроенията на различните

слоеве в обществото. Интересни анализи и обобщения в съдбовно време!

Последователен в убежденията си, отвратен от нагаждачеството на довчерашните си съидейници - изплашени, но успели бързо да заемат възлови места сред новите власти, политикът Д. Илиев остава настрана от формиращите се комитети на ОФ. Това малко по-късно, та до края на живота му, ще му донесе много мъки и страдания. "Едно сурово и безотговорно време, когато покрай законите на революцията, действаха и тези на личната мъст, завист, користолюбие и фатална случайност." (с. 559).

Арестуван, авторът е изпратен в Централния затвор, където, понеговите думи, среща цялото Народно събрание и Министерски съвет. Разговорите, разсъжденията и поведението на тези изплашени и объркани политици от най-висок ранг, авторът - и той арестант като тях, е описал с големи подробности и впечатляваща автентичност. Следвайки хронологията на събитията, Илиев, междувременно освободен от затвора, ни потапя в следдеветосептемврийската политическа атмосфера: известните земеделски събори; ролята на Г. М. Димитров и Никола Петков; конфликтите между коалиционните партньори и комунистите в ОФ; съдбите на т. нар. "фашисти", съдени от "Народния съд" и на тези, които не успяват да достигнат до него; настъпващата диктатура. Читателят не може да остане равнодушен от толкова трагизъм, унижения и надежди от страна на близките на подсъдимите и тези в неизвестност, в усилията им да помогнат, да облекчат съдбите им, независимо от цената. И не може да не се погнуси от още толкова мръсотия от страна на тези, които се възползват, предварително знаейки, че не могат или не искат да помогнат.

Малко по-късно като съдебен защитник на Н. Петков, "за когото - както признава авторът - произнесох най-вдъхновената си реч" (с. 656), в книгата са отразени

интересни детайли около и за самия съдебен процес, за коментарите вътре и вън от залата и ролята на участващите в този фарс свидетели, прокурори и съдии. Много скоро след прозласяването на присъдата, превърнал се във фигура - "адвокат, защитаващ фашисти и народни врагове", изтъкнатият земеделец е арестуван и изпратен в концентрационния лагер "Куциян". За този период от година и половина в записките си, вместо описание, авторът е поставил само от един ред точки...точки...

През 1948 г. Д. Илиев е освободен, но както сам пише, "излизайки от лагера, малкия лагер "Куциян", влизах в големия, но със запушена уста, без право да упражнявам професията си и без останалите права" (с. 671). Едва завърнал се от лагера, "превърнал се в сянка и трудно разпознаем за близките си" ветеранът-земеделец е "привикан" в милицията и подложен на нечовешки мъки, принуждаван да признае "истини", потребни на властта във връзка с подготвяния процес срещу Коста Лулчев. И това, което палачите, при всичките им усилия не успяват да постигнат, е постигнато от инквизиционната машина (електрическият стол) - "сломяваща волята мигновено" (с. 678). Това е единственият случай, в който волята му е пречупена, но той е достатъчен, за да го хвърли в душевни терзания и то за дълго. "Дългото страдание - пише той - може да се понесе по-леко, отколкото изтръгнатата с насилие лъжа. Срамувах се, че преминах през толкова изпитания и стар ветеран като мен коленичи ..." (с. 676). Известно е, че същите методи са приложени и върху самия Лулчев и резултатът е същият. По-нататък старият ветеран - както авторът вече сам чувства и нарича себе си - заедно със семейството си е интерниран, а жилището му е заето от друг стар ветеран, стоящ от другата страна на барикадата - комунистът полковник Славчо Радомирски. Но и тук, в Ставерци, Оряховско, е третиран като "народен враг" и е обект на чести арести, побоища, обиди, на подозрително отношение на местните

власти, които увличат и заблудени, наивни, наричани с популярното за онова време име "активисти".

Преживял цялата орисия на "народен враг", като интерниран на село, авторът не е пропуснал да опише и колективизацията, засягаща съдбите на хиляди семейства, и съпротивата на селяните срещу нея.

Преминал през ада, подложен на нечовешки мъки, страдания и неволи, през всичките тези години, старият ветеран е съкрушен и говори с най-голяма болка за падението на своите другари. И те, преминали през чистилището на затворите и лагерите, но в крайна сметка – едни по-рано, превърнали се в подли доносници, други по-късно – превиват гръб пред насилника, подписвайки декларации, че се отказват от убежденията си – цената на освобождаването им от затворите. Болката е още по-силна когато това става с водачи, към които са отправени надеждите и вярата на останалите, какъвто е случаят с Димитър Гичев. А може би разочарованието е най-голямо когато трябва да признае, че това не са единични случаи, "че корави, почти железни натури, които изтърпяха всичко, капитулираха. А слисани от толкова подлост и безочие, гражданите мълчаливо посрещаха всяко ново падение, особено на тези идеалисти, които носеха не вината, че са привърженици на селското сдружаване, а вината, че са мечтали за свобода и народовластие". (с. 710 – 711).

Преценки и обобщения за наситената с такъв емоционален заряд книга на Димитър Илиев трудно могат да се направят, без да звучат високопарно, без клишета и суперлативи. Защото тя не е обикновена мемоарна книга, тя не е и чисто автобиографичен роман, или пък хронология на интересни събития в интересно време – изворов материал за историците. Тя е нещо по-различно, по-интересно, а без колебание може да се каже – и по-ценно. И несъмнено тя ще привлече вниманието и на историци, и на широкия кръг читатели, а защо не и на

литературната критика. От историческа гледна точка към калейдоскопичната истина за общественно-политическия живот и особено за БЗНС, към когото авторът главно е насочил вниманието си за периода от войните до края на 50-те години, се прибавя още една – неговата. Има, а и ще има и други. Защото емоционалният заряд, с който Илиев ни среща с редица исторически известни личности, докосването до огорчението и трагизма на тези хора в нерадата им съдба, до удивляващата им вяра и последователност в борбата им за устояване на идеи и принципи, правят книгата силно въздействаща не само върху обикновения читател, но и върху оценката на изследователите. Но несъмнено книгата на Димитър Илиев е нов извор с голям дебит, от който историците тепърва ще черпят нови и обогатяват вече известни истини.

От литературно-художествена гледна точка, докосвайки се до книгата на Д. Илиев, читателят навярно ще си спомни за "Записки"-те на Захари Стоянов или пък за "Строителите..." на Симеон Радев. Така, както "Записките" за Старозагорското и Априлското въстание внасят душа, атмосфера и живот на документи и факти, свързани с тях, така и "Моят живот" на Димитър Илиев ни представя познатите ни исторически събития отвътре, в близък план, затова и твърде интригуващо и вълнуващо. Затова и въпреки значителния си обем, книгата се поглъща буквално "на един дъх". Защото още в началото повествованието увлича читателя, внушавайки му, че в ръцете си държи не мемоарно четиво, а художествено произведение от утвърден автор. Среща го с много личности, назовани със собствените им имена, голямата част от които политици и държавници, но и с най-обикновени хора с различен социален статус и най-вече селяни, от които блика живителен език и житейска мъдрост. А събитията и преживяванията са описани с такава неподправеност

и откровение, че авторът бързо спечелва доверието на читателя, за да му повярва безрезервно от началото до края на повествованието. И това е само една от особеностите, които отделят "Спомените" на Д. Илиев от жанра на типичните художествени романи. Защото тук няма събирателни образи. Няма художествени измислици, макар да не липсват лирични отклонения. Тук се открояват неподправени истини. Истини, които завладяват, а нерядко и разтърсват читателя. Не бива обаче да се изненадваме от художествените достойнства на книгата, имайки предвид литературните увлечения на автора от най-млада възраст, дейността му като редактор на "Земеделско знаме", както и цялата му публицистична и обществено-политическа дейност, свързана с писаното слово. Но преди всичко тях трябва да си обясним с изстрадалата душа и вродения талант на Илиев. Безспорни заслуги, разбира се, има и съставителят-редактор, към който справедливо ще бъде да отправим и някои критични бележки, със съзнанието, че това са по-скоро пожелания към едно второ издание, до което несъмнено ще се стигне.

Става реч за по-смело освобождаване на повествованието от прекомерно натрупаната фактология, откъм недотам значими събития и съпътстващите ги дребни политически трикове, безплодни разговори, вътрешни борби и интриги, отегчаващи политически безпристрастния читател. Тук обаче се налага да отворим една скоба. Известно е, че Илиев отправя посланията си към младите политици - земеделци – третото поколение, както сам той се изразява. И разбираемо е, че съставителят се е съобразил с това. Но с излизането на книгата става ясно, че намеренията на автора и съставителя се оказват твърде скромни в сравнение с това, което са постигнали. Тя надхвърля теснопартийния интерес, а посланията придобиват общочовешко звучене. Ето защо специалисти и политици могат да задоволят

интереса си, ползвайки мемоарния оригинал, предаден от Д. Попов в Централния държавен архив, а книгата - като безспорно литературно-художествено достояние - да достигне до широкия кръг читатели. В същата връзка е другата препоръка. Да се открият и приложат онези страници от обемистия оригинал на автора, разкриващи неговия вътрешен, семеен, дори интимен свят (ако все пак той си е позволил да засегне и тази сфера).

Накрая, добре би било да се разкаже повече за живота от последните години до самата кончина на този достоен човек, както и за неговото семейство. Без да се страхува, че ще бъде упрекнат в нескромност, съставителят и редактор това би могъл да направи и под формата на пролог, написан от самия него. Разбира се, в сферата на пожеланията естествено е да се отправят и други бележки.

Но днес, в настоящето издание, спомените на Д. Илиев, със силно възпитателното си въздействие, с посланията си за търсене и отстояване на истината и вечно живите общочовешки добродетели и хуманизма, политици, историци и всички, които обичат хубавата книга, дължим преклонна благодарност и към автора, и към съставителя и редактора.